

VU Research Portal

Als de nood aan de man komt. Slachtofferschap van mannen bij eerdergerelateerd geweld

Janssen, J.H.L.J.; Sanberg, R.

published in

Justitiële Verkenningen

2013

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Janssen, J. H. L. J., & Sanberg, R. (2013). Als de nood aan de man komt. Slachtofferschap van mannen bij eerdergerelateerd geweld. *Justitiële Verkenningen*, 39(5), 61-80.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Als de nood aan de man komt

Slachtofferschap van mannen bij eengerelateerd geweld

*J. Janssen en R. Sanberg**

Een jonge vrouw vertelt bij de politie dat zij is verkracht door een kennis. In werkelijkheid is er echter geen sprake geweest van gedwongen seksueel contact: de twee hadden een verhouding. De vrouw is alleen doodsbang dat haar familie ontdekt dat zij ongehuwd een seksuele relatie onderhoudt met deze man, die niet op de goedkeuring van haar familie kan rekenen. Door hem te betichten van verkrachting schuift ze de verantwoordelijkheid voor de seksuele omgang van zich af. Toen de zaak bij de politie binnenkwam, bestond eerst de neiging om uitsluitend de jonge vrouw als slachtoffer aan te merken en de kennis als verdachte, namelijk als verkrachter. Maar de zaak bleek niet zo zwart-wit. De angst van het meisje voor haar familie leek reëel, maar door haar vriend te betichten van verkrachting is deze niet alleen valselijk beschuldigd, maar moet hij nu serieus oppassen voor wraakacties vanuit haar familie.

Een jongeman afkomstig uit een voormalige republiek van de Sovjet-Unie weet sinds zijn puberteit dat hij homoseksueel is, maar dat heeft hij zijn familie nooit verteld. Die is onaangenaam verrast wanneer de lokale politie hun compromitterend beeldmateriaal toont nadat de man is gearresteerd vanwege het plegen van seksuele handelingen in het openbaar met een andere man. Volgens de vader heeft de jongen met zijn geaardheid en gedrag schande over de familie gebracht. Het blijft niet bij dreigementen alleen, de jongen wordt met een mes gestoken en het huis uitgezet. Tot overmaat van ramp heeft een buurman die bij de

* Dr. Janine Janssen is hoofd onderzoek van het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld (LEC EGG) van de Nederlandse politie en tevens verbonden aan de vakgroep Strafrecht en Criminologie van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Drs. Ruth Sanberg is als onderzoeker verbonden aan het LEC EGG.

politie werkt, rondgebazuind dat de jongen homoseksueel is. Hoewel homoseksualiteit officieel niet strafbaar is, valt hem in de buurt dezelfde reactie ten deel als bij zijn familie. Als de man via internet een Nederlander leert kennen, probeert hij in Nederland asiel aan te vragen omdat hij in eigen land vreest voor eengerelateerd geweld.

Wie de krant openslaat en leest over gewelddadige eerkwesties, leest vrij weinig over kwesties waarin mannen in de rol van slachtoffer figureren. De filosoof Prins heeft eens gezegd dat het lijkt of migrantenvrouwen problemen *hebben* en dat migrantenmannen problemen *maken* (Prins 2000). Pratt Ewing (2008) gaat nog een stap verder en stelt dat moslimmannen door een dergelijke stereotypering zelfs zijn verworpen tot 'the abjected other'. Dat sluit aan bij het dominante beeld van eerconflicten waarin mannen stevast als daders gelden en vrouwen als slachtoffers. Hoewel de medewerkers van het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld (LEC EGG) van de Nederlandse politie zich bewust zijn van die beeldvorming, zien zij wel degelijk zaken waarbij mannen slachtoffer zijn. Zo zijn bovenstaande voorbeelden ontleend aan dossiers die bij dit centrum zijn behandeld. In deze bijdrage vragen wij ons af op welke wijze genderrollen in het denken over eengerelateerd geweld gestalte hebben gekregen, waarbij wij ons in hoofdzaak richten op een relatief onbekend terrein: het slachtofferschap van mannen. We beginnen met een korte beschrijving van genderaspecten in het Nederlandse beleid en de (politiële) aanpak van gewelddadige eerkwesties. Daarbij geven wij enkele voorbeelden van eerkwesties met mannelijke slachtoffers die in de loop der jaren bij de Nederlandse politie onder de aandacht zijn gekomen. Vervolgens staan wij stil bij de manier waarop over gender in de literatuur over eengerelateerd geweld geschreven wordt. In dat kader zoeken wij in de literatuur naar antwoorden op de vraag naar verschillen in frequentie en aard van mannelijk en vrouwelijk slachtofferschap. Ook bespreken wij de verwachtingen ten aanzien van mannen en vrouwen bij de preventie en aanpak van geweld uit naam van eer. We sluiten af met een korte reflectie.

Gender in beleid en (politiële) aanpak van eerzaken

Korte historie opkomst beleid en (politiële) aanpak

Een aantal geruchtmakende zaken die op veel aandacht in de media mochten rekenen, heeft een sterke impuls gegeven aan het Nederlandse beleid en de (politiële) aanpak. Zo speelde in 1999 een conflict in het Brabantse Veghel, waarbij een 17-jarige scholier op vier medeleerlingen en een docente schoot nadat de eer van zijn zus in het geding was gekomen. Ook de zaak van mevrouw Gül, die op klare dag door haar voormalige echtgenoot werd vermoord op de stoep van de vrouwenopvang, zorgde in 2004 voor verontwaardigde krantenkoppen. Dergelijke ernstige misdrijven leidden tot vragen in de politiek. Er ontstond behoefte aan meer inzicht in aard, achtergronden en mogelijkheden voor signalering, aanpak en registratie van geweld in naam van eer. In opdracht van toenmalig minister van Vreemdelingenzaken en Integratie, Rita Verdonk, werd in de politieregio's Haaglanden en Zuid-Holland-Zuid een pilotproject gestart. Dat project begon in 2004 en werd beëindigd in 2006. Doel van de 'pilot Eergerelateerd Geweld' was onder meer om na te gaan in welke vormen eerzaken bij de politie in beeld kwamen: om wat voor vormen van (dodelijk) gewelddadig eerherstel ging het? In welke (etnische) gemeenschappen deden de conflicten zich voor en waar gingen die conflicten dan over (Janssen 2008)?

In 2006 ging het vijfjarige interdepartementale programma 'Eergerelateerd geweld' van start. Dit programma ondersteunde drie projecten: Maatschappelijke preventie, Bescherming en Strafrechtelijke aanpak (Kamerstukken II 2005/06, 30 388, nr. 6). Er is op deze drie terreinen gestreefd naar betere weerbaarheid van slachtoffers en risicogemeenschappen:

- betere mogelijkheden voor hulpverleners om (dreiging met) eergerelateerd geweld te herkennen en meer opties om daadwerkelijk te kunnen helpen;
- een betere onderlinge samenwerking en meer contact tussen betrokken instellingen en gemeenschappen waarbinnen deze problemen spelen;
- voldoende opvangplaatsen voor slachtoffers;
- een adequate wijze van opsporen en vervolgen door politie en justitie;

- inzicht in eengerelateerd geweld op basis van gedegen feitenonderzoek;
- een opzet voor eenduidige registratie van eierzaken; en
- een integrale samenwerking tussen politie, vrouwenopvang, het Openbaar Ministerie en andere relevante (overheids)instanties.

In 2008 werd aan het pilotproject Eengerelateerd Geweld vervolg gegeven met de oprichting van het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld (LEC EGG) bij de Nederlandse politie. Dit centrum ondersteunt onder meer de politie (lokale eenheden), het Openbaar Ministerie, de vrouwenopvang en de Immigratie- en Naturalisatiedienst bij de behandeling van eierzaken, verricht wetenschappelijk onderzoek, ontwikkelt materiaal voor het (politie)onderwijs, adviseert de overheid en onderhoudt in dit verband (internationale) netwerkcontacten met onder meer betrokken instanties, belangengroepen en specialisten. Uit cijfers van het LEC EGG blijkt dat jaarlijks circa vijf-honderd keer om operationele ondersteuning wordt gevraagd. In ongeveer 40% van deze gevallen gaat het om kwesties in een Turkse of Koerdische context en in ongeveer 20% om zaken met een Marokkaanse of Berberse achtergrond. Een fractie, circa 3%, van al deze zaken kent een dodelijke afloop (zelfdoding, moord of doodslag). In ongeveer de helft van de gevallen gaat het om bedreiging. Daarnaast komen onder andere ontvoeringen, vermissingen, mishandelingen en verkrachtingen in beeld. De grond van een conflict moet vaak worden gezocht in kwesties als het kiezen of verlaten van een partner en (homo)seksualiteit en zwangerschap buiten het huwelijk (Janssen 2008; Janssen & Sanberg 2010a, 2010b).

Uitgangspunten van beleid en aanpak met betrekking tot gender

In de loop der tijd is eengerelateerd geweld een paraplubegrip geworden, waarin steeds meer verschillende baleinen steken: cultuur, familie, mensenrechten, migratie, integratie, religie en genderverhoudingen. Op die terreinen wordt doorgaans naar verklaringen gezocht voor het ontstaan en voortbestaan van dit soort geweld en naar mogelijkheden voor de aanpak ervan (Janssen 2013). Laten we ons hier beperken tot de genderverhoudingen. Toen het politieke pilotproject werd afgesloten, werd op dit punt onder meer de volgende conclusie getrokken:

'[e]rgerelateerde zaken worden dikwijls geassocieerd met vrouwelijke slachtoffers en mannelijke daders. Het gaat hierbij niet alleen om beeldvorming over het gedrag van mannen en vrouwen, die voortkomt uit traditionele opvattingen waarin de man als actief en de vrouw als passief wordt gezien. Ook gebrekkige kennis over verschillende culturen is hier debet aan. Er bestaat sterk de neiging om vrouwen uit moslimgemeenschappen feitelijk als dubbel passief te zien: als vrouw en als moslim. Van een vrouw met een hoofddoek wordt bijvoorbeeld vaak gedacht dat zij wordt onderdrukt. Het gevaar van een dergelijke visie is dat er geen oog is voor de mogelijke rol van vrouwen als initiator van eerherstel (bijvoorbeeld intellectueel ouderschap).' (Janssen 2006)

Mede op basis van de ervaringen opgedaan in de politieke pilot is een methode voor de Nederlandse politie voor de aanpak van eerzaken ontwikkeld. Deze 'methode LEC EGG' is inmiddels de standaardaanpak van de Nederlandse politie geworden (Aanwijzing huiselijk geweld en eengerelateerd geweld van 29 maart 2010, Stcrt. 2010, 6462). De methode bestaat uit drie stappen: ten eerste de vroegherkenning door middel van 'rode vlaggen'. Sommige vlaggen hebben te maken met aanleidingen tot conflicten (provocaties, bedreigingen, en dergelijke), andere met (veronderstelde) gevolgen van eerherstel (bijvoorbeeld moord, doodslag, suïcide, maar ook vermissingen), en tot slot zijn er rode vlaggen die verwijzen naar culturele achtergronden die een licht werpen op de afhankelijkheid van individuen ten opzichte van hun gemeenschap. Deze rode vlaggen zijn 'vertaald' in een query, een elektronische zoekslag, waarmee politieke informatiesystemen dagelijks worden onderzocht. Hiermee worden zaken gefilterd waarbij vragen leven over eer als motief. Voor die zaken wordt in stap twee een 'checklist' ingevuld, dat wil zeggen een itemlijst met open vragen, waarmee informatie over sociale achtergronden van betrokkenen wordt verzameld. Op basis van de verzamelde gegevens schakelt het LEC EGG eventueel een externe deskundige in, bijvoorbeeld een (cultureel) antropoloog of een arabist, die een analyse maakt van mogelijke motieven voor (dreigend) geweld. De derde stap betreft het maken van een plan van aanpak. Bij deze methode worden vrouwelijke daders en/of mannelijke slachtoffers niet op voorhand uitgesloten, omdat eengerelateerd geweld niet uitsluitend als vrouwenmishandeling wordt opgevat.

Toen het pilotproject al van start was gegaan, werd in opdracht van de overheid ten behoeve van het beleid een werkdefinitie ontwikkeld: '[e]ergerelateerd geweld is elke vorm van geestelijk of lichamelijk geweld gepleegd vanuit een collectieve mentaliteit in reactie op een (dreiging van) schending van de eer van een man of vrouw en daarmee van zijn of haar familie waarvan de buitenwereld op de hoogte is of dreigt te raken' (Ferwerda & Van Leiden 2005). Deze definitie zou een belangrijke rol gaan spelen bij het afbakenen van het beleidsterrein met betrekking tot eergerelateerd geweld: beleid van bijvoorbeeld het interdepartementale programma of de politie richtte zich vooral op kwesties in de familiekring en op het terrein van zeden. Dat impliceerde dat eerkwesties in kringen van bijvoorbeeld de georganiseerde misdaad of op het voetbalveld buiten beschouwing bleven. Die definitie gaat niet uit van exclusief vrouwelijk slachtofferschap en mannelijk daderschap; deze is, zoals Brenninkmeijer het formuleert, 'genderneutraal' (Brenninkmeijer e.a. 2009).

Bij de opzet van de pilot, het maken van de werkdefinitie en de activiteiten van het interdepartementale programma – waarin de zojuist beschreven werkdefinitie als uitgangspunt werd genomen – leefde het besef dat hoewel vrouwen ook dader kunnen zijn en mannen slachtoffer, het wel zo is dat vooral vrouwen zich in een kwetsbare positie bevinden. Vooral in onderdelen van de aanpak van eergerelateerd geweld die doelen op bewustwording bij de betrokken groepen zelf door voorlichting en subsidiëring van private initiatieven, is aandacht voor de invulling van genderrollen en vormen van ongelijkheid van meet af aan een belangrijk thema geweest. Een voorbeeld is het in 2007 gestarte programma 'Aan de goede kant van de eer' (Zweers e.a. 2011) en het programma 'Changemakers' van de Vluchtelingen-Organisaties Nederland (VON 2010).

Mannelijke slachtoffers van eergerelateerd geweld in politiedossiers

Zowel in het eerdergenoemde politieke pilotproject als bij het LEC EGG zijn zaken bekend waarin mannen slachtoffer zijn van geweld uit naam van eer. Zoals eerder al is aangegeven, kent eergerelateerd geweld verschillende verschijningsvormen, variërend van bedreiging en ontvoering tot en met moord en doodslag, waarbij fataal geweld door het LEC EGG in vergelijking met bedreiging weinig wordt gezien.

In de eindrapportage van de politieële pilot zijn veertig zaken beschreven uit de periode oktober 2005 tot en met februari 2006, waarbij 42 slachtoffers betrokken waren, waaronder acht mannen. De twee dodelijke slachtoffers waren een man en een vrouw (Janssen 2006). Bij een analyse van vijftig bedreigingen uit 2006 kwamen verder vijf mannen in beeld als slachtoffer en bij een analyse van elf zaken met dodelijke afloop (waaronder ook suïcide) uit datzelfde jaar betrof het zes mannelijke slachtoffers (Janssen & Sanberg 2010b).

Hiervoor is aangegeven dat het bij het merendeel van de zaken gaat om kwesties als het kiezen of verlaten van een partner en issues met betrekking tot (homo)seksualiteit. Niet alleen vrouwen, maar ook mannen kunnen in deze situaties slachtoffer worden van eerderrelateerd geweld. We geven hier drie voorbeelden om een indruk te geven van het type zaken dat bij het LEC EGG binnenkomt. Allereerst een voorbeeld over partnerkeuze:

Een jonge man van Pakistaanse afkomst ontmoet op zijn werk een jonge vrouw met een andere etnische achtergrond. Als ze een relatie krijgen, stemmen zijn ouders in eerste instantie met de relatie in, op voorwaarde dat de vrouw zich bekeert tot hun godsdienst. Zij staat hier niet onwelwillend tegenover. Later bedenken de ouders zich en verbieden zij hun zoon om nog met zijn vriendin om te gaan. Ze zijn van plan om hem uit te huwelijken. Dit is voor hem aanleiding om van huis weg te lopen. Vervolgens komen vader en een oudere broer naar zijn werk, waar ze hem en een oudere collega bedreigen met de dood. De jonge vrouw is hiervan getuige. De collega wordt door de familie gezien als de aanstichter van de ongewenste relatie. De jonge man gaat toch weer thuis wonen, maar hevige ruzies en mishandeling leiden ertoe dat hij wederom het ouderlijk huis verlaat. Zijn collega wordt inmiddels ook thuis met de dood bedreigd. Hij is zo bang dat hij van baan is veranderd en niet meer in zijn eigen huis verblijft. Beiden doen meerdere keren aangifte van de bedreigingen (Janssen & Sanberg 2010b).

De volgende casus laat zien hoe een man in de problemen komt wanneer hij besluit zijn huwelijk te beëindigen:

Een Turkse man komt naar Nederland om met zijn Turkse verloofde te trouwen. Tijdens zijn huwelijk staat de man echter bloot aan mishandelingen door zijn schoonfamilie. Uiteindelijk besluit hij te gaan scheiden en na verloop van tijd vindt hij een nieuwe partner. De voormalige schoonfamilie wil niet dat hij zijn kinderen nog ziet en is erop tegen dat hij in het huwelijk treedt met zijn nieuwe partner. De man trouwt toch, maar in het geheim. Ondertussen vreest hij dodelijk geweld van zijn voormalige schoonfamilie (Janssen & Sanberg 2010b).

Tot slot volgt een voorbeeld om te laten zien dat seksueel gedrag buiten het huwelijk ook een man zwaar aangerekend kan worden:

Een Turkse man wordt neergestoken in zijn woning, maar hij is niet genegen de politie van veel informatie omtrent het gebeurde te voorzien. Stukje bij beetje wordt duidelijk dat de man naar alle waarschijnlijkheid door zijn eigen vader (en wellicht ook broers) is neergestoken. Het slachtoffer had namelijk een buitenechtelijke relatie met een gescheiden vrouw. Bovendien was de echtgenote van het slachtoffer, zijn nichtje, zwanger. De vader had de man al meerdere malen de wacht aangezegd en min of meer van hem geëist dat hij de affaire zou beëindigen (Janssen 2006).

De drie zojuist gepresenteerde voorbeelden betreffen kwesties waarmee ook veel vrouwen zich geconfronteerd zien als het gaat om geweld uit naam van eer. Bij mannen komen we daarnaast kwesties tegen waarin de claim op slachtofferschap lastiger is of zelfs omstre-den. We presenteren opnieuw een voorbeeld uit eigen onderzoek:

Een vrouw is pas getrouwd met een neef van haar moeder. Kort na haar huwelijk brengt de vrouw enkele nachten door met een andere man en komt ze enkele dagen niet thuis. Haar vader is door dit voorval zo ontdaan dat hij psychiatrische hulp zoekt. De vader zegt tegen de psychiater dat hij als hoofdverantwoordelijke zijn dochter moet vermoorden. De familie van de man oefent druk op hem uit om de juiste maatregelen te nemen. Zijn kinderen kiezen echter allemaal partij voor hun zus. Vader zegt dat hij zelfmoord zal plegen als hij de moord niet kan

uitvoeren. De behandelend psychiater benadert een deskundige op het gebied van eengerelateerd geweld, die adviseert om contact met de politie te zoeken (Janssen & Sanberg 2010b).

Uiteraard loopt in deze casus de dochter van de genoemde vader gevaar en door die dreiging is zij onmiskenbaar een slachtoffer. Maar zouden we niet tegelijkertijd kunnen stellen dat deze vader, die klem komt te zitten tussen tegengestelde verwachtingen van familieleden, zolang hij geen geweld pleegt in feite ook een slachtoffer is? Het wordt hem immers allemaal te veel, hij kan het mentaal niet aan. Dat is een heikel punt, dat vooral in de context van het culturele verweer in de rechtszaal tot veel discussie heeft geleid. Ook in de Veghelse zaak, aangehaald in de inleiding, speelde dit dilemma. Er is een periode geweest dat in literatuur en in jurisprudentie een zekere coulance leek te bestaan ten aanzien van verdachten die zich in geweldszaken beriepen op dwingende culturele codes. Die tijden zijn echter voorbij: de laatste jaren leidt het verwijzen naar dergelijke culturele achtergronden eerder tot strafverzwaring dan strafvermindering (Janssen 2013).

Gender in de literatuur over eengerelateerd geweld

Relevante vragen

Het feit dat er praktijkgevallen bekend zijn waarin mannen slachtoffer worden van eergeweld, roept vragen op: komt dat bij mannen dan net zo vaak voor als bij vrouwen? Is dat slachtofferschap dan identiek voor mannen en vrouwen? En maakt de gender nog wat uit voor de preventie en aanpak door bijvoorbeeld de politie of de vrouwenopvang? Het beantwoorden van deze vragen noopt tot een analyse van de sociale verwachtingen rond mannen en vrouwen in eerzaken, een genderanalyse. Wetenschappelijke literatuur waarin aandacht wordt besteed aan mannen als mogelijk slachtoffer van geweld uit naam van eer blijkt echter schaars. De meeste auteurs doen het slachtofferschap van mannen af met de mededeling dat ook mannen slachtoffer kunnen worden, en gaan er veelal niet dieper op in (zie bijvoorbeeld Appiah 2010; Oberwittler & Kasselt 2011). Thapar-Björkert, een kritische auteur op het gebied van eengerelateerd geweld, merkt op dat in dit veld het

begrip gender eenzijdig en versmald wordt gebruikt, door het alleen te begrijpen als 'vrouwen' en meer exact: als vrouwelijk slachtofferschap (Thapar-Björkert 2010; voor voorbeelden en gevolgen van een dergelijke vorm van stereotypering in het bredere onderzoeksterrein van het Nederlandse migratiebeleid, zie Mascini & Van Bochove 2007; Schrover 2013). Voordat wij een overzicht geven van antwoorden op de zojuist gestelde vragen over genderverschillen in slachtofferschap van eengerelateerd geweld in de literatuur, staan wij kort stil bij de stroming die ervoor pleit eengerelateerd geweld uitsluitend te zien als geweld tegen vrouwen.

Cultuur, gender en 'geweld tegen vrouwen'

Zoals gezegd gaat het verklaren van eengerelateerd geweld vanuit cultuur dikwijls samen met ideeën over gender. Er is sprake van intersectie. Daarbij kunnen in de literatuur verschillende redeneerstijlen worden onderscheiden. Zo zien we de achterliggende gedachte dat bepaalde culturele gemeenschappen waarin het patriarchale systeem de boventoon voert, de positie en maatschappelijke rollen van vrouwen negatief beïnvloeden en beperken. Geweld uit naam van eer is dan een uitdrukking van die ongelijkheid (zie bijvoorbeeld Gill 2010). Een andere redeneertrant benadrukt dat onder het mom van multiculturalisme westerse overheden het geweld van mannen tegen vrouwen in migrantengemeenschappen zouden negeren: 'dat is nou eenmaal hun cultuur, dus daar bemoeien we ons niet mee' (Thapar-Björkert 2007; vertaling van de auteurs). Wellicht komt deze lijn van redeneren op Nederlandse lezers nogal boud en stellig over, maar buiten het Westen wordt regelmatig geopperd dat door het koppelen van eengerelateerd geweld aan specifieke niet-westerse culturen of etnische groepen westerlingen eerzaken tot een probleem van de ander maken, iets wat in hun eigen samenleving niet speelt (Thapar-Björkert 2007; Welchman & Hossain 2005). Daarmee is er risico op paternalistische interventies en op het demoniseren van bepaalde gemeenschappen en in het bijzonder de mannen uit die gemeenschappen. Ook wordt organisaties in niet-westerse landen die zich inzetten voor preventie en aanpak van geweld, het werken bemoeilijkt omdat conservatieve tegenstanders hen ervan betichten dat zij zich voor het 'postkoloniale' karretje van westerse landen laten spannen (Welchman & Hossain 2005). Vanuit die gedachte wordt het dan verstandiger geacht om over

‘geweld tegen vrouwen’ te spreken in plaats van over ‘eengerelateerd geweld’: ‘geweld tegen vrouwen’ vindt immers over de hele wereld plaats.

Frequentie van slachtofferschap

Na deze korte uitweiding over de opvatting van eergeweld als geweld tegen vrouwen, keren we terug naar de vragen over verschil in slachtofferschap van mannen en vrouwen. De meest voor de hand liggende vraag is die naar de frequentie van dat slachtofferschap. Die vraag is niet zo makkelijk te beantwoorden. Hoewel veel cijfermateriaal de indruk geeft dat slachtofferschap meer bij vrouwen dan bij mannen voorkomt, willen we een aantal methodologische kanttekeningen plaatsen. Ten eerste moeten waarnemers van eorzaken openstaan voor patronen die afwijken van het heersende beeld. Illustratief is de casus over verkrachting in de inleiding van deze bijdrage. Behandelars van zaken die uiteindelijk in de statistieken belanden, moeten zich realiseren dat een vrouwelijke verdachte of een mannelijk slachtoffer ook mogelijk is. In de tweede plaats gaan onder de vlag van eengerelateerd geweld tal van gedragingen schuil, uiteenlopend van bedreiging en ontvoering tot en met moord en doodslag. Zoals gezegd betreft de bulk van de zaken die de Nederlandse politie in beeld krijgt bedreigingen, maar als we over de grenzen kijken en op zoek gaan naar cijfers, vinden we die hoofdzakelijk alleen – als we al cijfers vinden – over zaken met een fatale afloop. Dat betekent dat het moeilijk is om getalsmatig iets te zeggen over alle gedragingen die bij eerkwesties een rol kunnen spelen, laat staan om dan ook nog tot een vergelijking tussen mannen en vrouwen te komen.

Laten we ons beperken tot zaken met een fatale afloop. In dat geval is er wel onderzoek te vinden waarin onderscheid wordt gemaakt tussen de frequentie van mannelijk en vrouwelijk slachtofferschap. Zo gaven Welchman en Hossain (2005) aan dat in een Pakistaanse provincie, waar in 1998 158 vrouwen het slachtoffer werden van dodelijk eergelateerd geweld, er daarnaast 97 mannelijke dodelijke slachtoffers vielen te betreuren. Dat lijkt helder, maar dergelijke op het oog simpele kwantitatieve vergelijkingen zijn vaak niet eenduidig te interpreteren. Zo houdt de Turkse gendarmerie en politie een overzicht bij waaruit blijkt dat meer dan de helft van de dodelijke slachtoffers man is. Maar

in die statistieken wordt bij de eermoorden ook bloedwraak geteld – in Turkije spreekt men over ‘doden naar aanleiding van traditie’ en daaronder wordt zowel eer- als bloedwraak geschaard. Bij bloedwraak zijn vaak mannen het slachtoffer. Het is niet uitgesloten dat dit verklaart waarom in deze statistiek meer mannelijke slachtoffers worden geteld (Kromhout e.a. 2007).

Tot slot nog een opmerking over cijfers en hun context. Römkes (2010) stelt met betrekking tot partnergeweld dat het besef dat vrouwen ook geweld kunnen gebruiken of dat mannen ook slachtoffer kunnen worden, niet noodzakelijk betekent dat het gedrag van mannen en vrouwen op dit vlak ‘symmetrisch’ is. Het geweld is echter te complex om een dergelijke conclusie te kunnen trekken. Die redenering en nuancering geldt in feite ook voor eengerelateerd geweld: cijfers die laten zien dat zowel mannen als vrouwen slachtoffer worden, moeten vooral dienen als aanzet tot verdere analyse van specifieke genderrollen.

Verschillen in slachtofferschap

Bij de beantwoording van de vraag naar verschillen in slachtofferschap staan wij stil bij twee aspecten: de aard van het slachtofferschap en de maatschappelijke positie van slachtoffers. Uit de al gepresenteerde voorbeelden van de politie wordt duidelijk dat mannen net als vrouwen slachtoffer kunnen worden van familieconflicten over partnerkeuze, het beëindigen van een relatie en seksueel grensoverschrijdend gedrag, zoals homoseksualiteit. Wat zien we verder in de schaarse literatuur? Zijn er voor mannen ook andere vormen van slachtofferschap? Internationaal is het werk van Thapar-Björkert (2007, 2010) opmerkelijk. Uit haar analyse komen verschillende manieren naar voren waarop mannen mogelijk slachtoffer worden van eengerelateerd geweld: mannen kunnen de familie-eer op het spel zetten door betrapt te worden op bijvoorbeeld diefstal. Dergelijke niet-seksuele kwesties vallen in de Nederlandse benadering buiten het beleid gericht op de aanpak van eengerelateerd geweld, doordat de hiervoor beschreven werkdefinitie zich beperkt tot zedelijke en familiecontext. Daarnaast kunnen mannen in de problemen komen omdat ze een relatie hebben met een vrouwelijk slachtoffer (bijvoorbeeld in een overspelige relatie of als er onenigheid over partnerkeuze bestaat, zoals in de eerderge-

noemde voorbeelden). Verder noemt Thapar-Björkert verschillende vormen van groepsdruk die op mannelijke familieleden wordt uitgeoefend. Dat kan gaan om de druk om te trouwen met een bepaalde partner, maar ook om fataal geweld toe te passen op een eerschender teneinde de familienaam te herstellen. Zoals we bij de voorbeelden uit de politiepraktijk al aangaven, zijn de meningen verdeeld of mannen die in een dergelijke situatie daadwerkelijk fataal geweld gebruiken nog volledig als slachtoffer zijn aan te merken. Een ander voorbeeld van groepsdruk is dat mannen moeten opdraaien voor geweld gepleegd door een ander. Voor de familie is het bijvoorbeeld 'verstandiger' dat een jonge man zonder kinderen of werk een eventuele straf uitzit dan een pater familias met een baan die voor de broodnodige inkomsten zorgt. Groepsdruk kan ook slachtofferschap tot gevolg hebben als mannen in een afhankelijke positie verkeren tegenover hun schoonfamilie. Dat is wel eens het geval bij ingetrouwde schoonzonen, die het risico kunnen lopen dat zij economisch worden uitgebuit en emotioneel worden onderdrukt (zie bijvoorbeeld Van Aalst & Johannink 2009).

In verband met slachtofferschap noemt Thapar-Björkert prominent de seksuele geaardheid van mannen. Aangezien de combinatie homoseksualiteit en eer zich de laatste tijd in een ruimere belangstelling mag verheugen, staan wij bij dit onderwerp iets uitgebreider stil. Hoewel in veel eercodes ook homoseksueel gedrag bij vrouwen niet acceptabel is, staan we gezien de opzet van ons betoog hier alleen stil bij mannen en homoseksualiteit. Er zijn meer onderzoekers die aangeven dat ook homoseksuele mannen slachtoffer kunnen worden. Deze auteurs stellen dat mannen door openlijk homoseksueel te zijn, gedrag vertonen dat binnen gemeenschappen die hechten aan eer gelijkgesteld kan worden aan seksueel grensoverschrijdend gedrag van vrouwen en meisjes (Brenninkmeijer e.a. 2009; Van Aalst & Johannink 2009). Recent vroeg de Nederlandse overheid aan de Europese Unie om richtlijnen voor het beoordelen van de seksuele geaardheid van een persoon.¹ Dit speelt omdat homoseksuele asielzoekers op grond van vervolging wegens hun geaardheid asiel kunnen krijgen, en de lidstaten van de Europese Unie dit op uiteenlopende wijzen beoordelen (Jansen & Spijkerboer 2011; zie ook het artikel van Jansen elders in dit

1 Eigenraam, A., 'Raad van State vraagt Europa om hulp: hoe weet je of iemand homo is?', *NRC Handelsblad* 20 maart 2013. www.nrc.nl/nieuws/2013/03/20/raad-van-state-vraagt-europa-om-hulp-hoe-weet-je-of-iemand-homo-is/. Geraadpleegd op 1 mei 2013.

nummer). Er zijn echter nog relatief weinig specifieke studies of gevalsbeschrijvingen van eerdergerelateerd geweld of eerwraak gepleegd op homoseksuele mannen. Kromhout e.a. (2007) vonden in hun overzichtsstudie één Brits onderzoek over homoseksuele mannen van Zuid-Aziatische komaf dat concludeert dat deze mannen de familie-eer in gevaar brengen (Yip 2004). In een krantenbericht naar aanleiding van de moord op een Turkse homoseksuele man in Istanbul stelt de Turkse professor Mazhar Bagli dat het mogelijk is dat eerwraak wordt gepleegd op een man om zijn homoseksuele geaardheid, 'omdat eerwraak gaat om het wegpoetsen van schande die ontstaat uit ongeoorloofde seksuele activiteiten'.² De professor zegt geen gevallen hiervan te kennen, en benoemt dat homoseksualiteit een groot taboe is in Turkije. Het brengt volgens hem niet alleen schande over een familie, maar schaadt ook het concept van de mannelijke identiteit waarop de sociale structuur van de gemeenschap is gestoeld,³ zie ook Birch 2008.

In de Nederlandse literatuur komen we de hiervoor beschreven vormen van slachtofferschap onder mannen, zoals door de politie gezien en door Thapar-Björkert beschreven in verschillende publicaties, tegen (zie bijvoorbeeld Van Eck 2001; Van Aalst & Johannink 2009; Brenninkmeijer e.a. 2009; Gezik 2003; Van der Torre & Schaap 2005; Terpstra & Van Dijke 2006).

Het tweede aspect, de maatschappelijke positie van slachtoffers, is van belang voor de impact die eerdergerelateerd geweld heeft op de levens van individuen. Vaak stellen onderzoekers dat mannen in een meer onafhankelijke sociale en economische positie verkeren dan vrouwen, en daardoor meer mogelijkheden hebben om met oneervol gedrag weg te komen of zelfstandig een uitweg te vinden uit een problematische situatie (zie bijvoorbeeld Welchman & Hossain 2005; Thapar-Björkert 2007). Commissaris van Politie Timmer, hoofd van het LEC EGG, komt op basis van jarenlange ervaring vanuit de politiepraktijk met de aanpak van eerzaken tot het inzicht dat het daarnaast voor mannen relatief makkelijker is om elders onderdak te vinden als ze

2 Bilefsky, D. 'Soul-Searching in Turkey After a Gay Man Is Killed', *New York Times* 26 november 2009, p. A16. www.nytimes.com/2009/11/26/world/europe/26turkey.html?ref=world. Geraadpleegd op 1 mei 2013.

3 Zie noot 1 en Birch, N., 'Was Ahmet Yildiz the victim of Turkey's first gay honor killing?', *The Independent* 19 juli 2008 (www.independent.co.uk/news/world/europe/was-ahmet-yildiz-the-victim-of-turkeys-first-gay-honour-killing-871822.html; geraadpleegd op 1 mei 2013).

bedreigd worden. Voor een vrouw is de weg naar de opvang vaak moeilijker, omdat ze bijvoorbeeld kinderen bij zich heeft of de taal niet beheerst. Ook kijkt de gemeenschap met meer argwaan naar vrouwen die tijdelijk buiten het bereik van familie verblijven. Gebeuren in die Nederlandse opvanghuizen geen onzedige dingen? De vrouwen zijn daar immers onttrokken aan het toezicht door de eigen familie. Mannen hebben wat dat betreft meer bewegingsruimte (geciteerd in Van Aalst & Johannink 2009). Het claimen van slachtofferschap, dat belangrijk is om in aanmerking te komen voor allerlei vormen van hulp, zoals onderdak, lijkt daarentegen in sociaal opzicht voor mannen juist moeilijker te zijn. De victimologische literatuur leert dat het voor mannen niet eenvoudig is om aanspraak te maken op de status van slachtoffer. Slachtofferschap past doorgaans niet in het dominante beeld van hoe een man zich hoort te gedragen, de zogenoemde 'hegemonic masculinity' (Davies 2007, p. 190). In dat beeld van mannelijkheid geldt het spreekwoord 'grote jongens huilen niet' (Davies 2007; Kooistra 2006). Dit kan zich uiten in een lacherige reactie op mannen in de rol van slachtoffer. Toen in Nederland een proef verlengd werd met speciale opvangplekken voor mannen op de vlucht voor (familiaal) geweld in de thuissituatie, kopte Dagblad De Pers op 16 augustus 2011 boven een verder overigens informatief stuk: 'Op de vlucht voor je vrouw en nog geen ei kunnen bakken'. Hiervoor is aangegeven dat een vorm van slachtofferschap bij mannen in eerzaken gelegen kan zijn in het uiten van een homoseksuele geaardheid. In dit verband is het de moeite waard te verwijzen naar het onderzoek van Dunn, waarin Britse homoseksuele mannen vertellen over hun ervaringen als slachtoffer van geweld. Hij maakt helder waarom het etiket 'slachtoffer' voor mannen problematisch is:

'Because of its capacity to signal passivity and powerlessness, the word "victim" was problematic for many. (...) most saw it as having wholly negative connotations and for some it was unhelpfully gendered.' (Dunn 2012, p. 3447)

Dunn gaat nog een stap verder en spreekt in dit verband zelfs van een 'failure to perform masculinity conventionally', het slachtofferschap wordt toch vooral geassocieerd met vrouwen (Dunn 2012). Voor homoseksuele mannen is het extra lastig om hiermee om te gaan, omdat door hun seksuele geaardheid ook al hun mannelijkheid ter

discussie staat. Dunn vervolgt dat het voor mannen in migrantengemeenschappen bovendien nog moeilijker is, omdat homoseksualiteit binnen die gemeenschappen dikwijls gezien wordt als een fenomeen dat door westerlingen is bedacht, waardoor het buitengewoon moeilijk wordt om een positief zelfbeeld in stand te houden. Aan slachtofferschap valt voor mannen kortom weinig eer te behalen. Dunn geeft overigens een interessante voorzet om dit specifieke eerprobleem aan te pakken: voor mannen moet slachtofferschap een tijdelijk label zijn, dat nu eenmaal nodig was om de dader ter verantwoording te roepen via het strafrecht. Dit wordt door slachtoffers ervaren als 'fighting back', waardoor zij weer het gevoel krijgen regie te voeren over het gebeurde.

Preventie en aanpak van eerdergerelateerd geweld

Het is niet verbazingwekkend dat juist de auteur met oog voor mannelijk slachtofferschap ook spreekt over het betrekken van mannen bij de preventie en aanpak van gewelddadige eerzaken. Wederom Thapar-Björkert (2007) stelt dat in Europa non-gouvernementele organisaties, academici en activisten nogal hebben gearzeld om mannen te betrekken bij het debat over deze vorm van geweld. Om meerdere redenen is er echter een belangrijke rol voor mannen weggelegd. In de eerste plaats kan het actief betrekken van mannen meer kennis opleveren over hun opvattingen ten aanzien van eer en geweld. Dat is essentieel om niet alleen inzicht te krijgen in de motieven van mannelijke daders, maar ook in de omstandigheden waarin (mannelijke) slachtoffers verkeren. Thapar-Björkert hecht er waarde aan om mannen niet alleen als onderdeel van het probleem te zien, maar hen ook aan te spreken als onderdeel van de oplossing.

Slot

In deze bijdrage zijn we begonnen met een schets van de opkomst van het beleid en de (politiële) aanpak van geweld uit naam van eer in Nederland. Dat beleid houdt rekening met het feit dat zowel mannen als vrouwen dader en slachtoffer in een eerzaak kunnen zijn. Aangezien doorgaans vooral vrouwen als slachtoffer van eerzaken in beeld

komen, is het niet vreemd dat in de literatuur over eergeweld een zwaar accent ligt op het slachtofferschap van vrouwen. Daardoor komen we echter relatief weinig aan de weet over het slachtofferschap onder mannen. De politieke casuïstiek en inzichten uit de schaarse literatuur leren dat mannen net als vrouwen in eerzaken slachtoffer kunnen worden bij het kiezen of verlaten van een partner of bij (homo)seksueel gedrag dat door de eercodes niet wordt getolereerd. Over groepsdruk en slachtofferschap hebben we gezien dat de meningen enigszins zijn verdeeld. Het ligt er sterk aan wat een man onder druk doet. Daarnaast wordt in de literatuur beschreven dat mannen een minder kwetsbare positie hebben in eerkwesties, omdat zij zich onafhankelijker kunnen bewegen dan vrouwen. Wat de zaak voor mannen wel moeilijker maakt, is dat het claimen van slachtofferschap problematisch is. Dat kan grote consequenties hebben: op individueel niveau is het niet ondenkbaar dat een slachtoffer uit schaamte niet de weg naar instanties in de veiligheidszorg en hulpverlening weet te vinden. Dat heeft dan weer een onderrapportage van mannelijke slachtoffers tot gevolg, waardoor het beeld van eerzaken als geweld van mannen tegen vrouwen versterkt wordt, wat op zijn beurt weer gevolgen kan hebben voor de mate waarin beleidsmakers urgentie zien om voor deze slachtoffers hulpverlening te regelen. Daar zijn professionals in de veiligheidszorg en in de hulpverlening die zich elke dag opnieuw inzetten om zowel mannen als vrouwen te helpen, niet bij gebaat. Het is zaak om stereotiepe beelden te doorbreken door het inzicht in afwijkingen van dominante beelden en patronen te vergroten door verder onderzoek te doen naar het slachtofferschap van mannen, zodat alle slachtoffers van eengerelateerd geweld adequaat kunnen worden geholpen. Voor de maatschappelijke preventie is het eveneens van belang dat niet alleen vrouwen en op vrouwen gerichte organisaties probleemeigenaar zijn, maar dat ook mannen ruimte krijgen én nemen om ruchtbaarheid te geven aan hun slachtofferschap en aan hun afkeuring van eengerelateerd geweld. Dan kunnen mannen en vrouwen samen werken aan een oplossing van de eerproblematiek: ze hebben elkaar hard nodig.

Literatuur

Van Aalst & Johannink 2009

S.M.M. van Aalst & R.H. Johannink, *Eergerelateerd geweld in Nederland. Een onderzoek naar mannelijke slachtoffers. Bekend maakt onbemind*, De Bilt: Impact 2009.

Appiah 2010

K.A. Appiah, *The honor code. How moral revolutions happen*, New York: Norton 2010.

Brenninkmeijer e.a. 2009

N. Brenninkmeijer, M. Geerse & C. Roggeband, *Eergerelateerd geweld in Nederland. Onderzoek naar de beleving en aanpak van eergerelateerd geweld*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2009.

Davies 2007

P. Davies, 'Lessons from the gender agenda', in: S. Walklate (red.), *Handbook of victims and victimology*, Devon: Willan Publishing 2007, p. 175-201.

Dunn 2012

P. Dunn, 'Men as victims. "Victim" identities, gay identities, and masculinities', *Journal of Interpersonal Violence* (27) 2012, p. 3442-3467.

Van Eck 2001

C. van Eck, *Door bloed gezuiverd. Eerwraak bij Turken in Nederland*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2001.

Eigenraam 2013

A. Eigenraam, 'Raad van State vraagt Europa om hulp: hoe weet je of iemand homo is?', *NRC Handelsblad* 20 maart 2013 (www.nrc.nl/nieuws/2013/03/20/raad-van-state-vraagt-europa-om-hulp-hoe-weet-je-of-iemand-homo-is/; geraadpleegd op 1 mei 2013).

Ferwerda & Van Leiden 2005

H. Ferwerda & I. van Leiden, *Eerwraak of eergerelateerd geweld? Naar een werkdefinitie*, Arnhem: Onderzoeksgroep Beke 2005.

Gezik 2003

E. Gezik, *Eer, identiteit en moord. Een vergelijkende studie tussen Nederland, Duitsland en Turkije*, Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders 2003.

Gill 2010

A. Gill, 'Reconfiguring "honour"-based violence as a form of gendered violence', in: M. Mazher Idriss & T. Abbas (red.), *Honour, violence, women and Islam*, New York: Routledge 2010, p. 218-231.

Jansen & Spijkerboer 2011

S. Jansen & T. Spijkerboer, *Fleeing homophobia: Asylum claims related to sexual orientation and gender identity in Europe*, Amsterdam: COC Nederland/Vrije Universiteit 2011.

Janssen 2006

J. Janssen, *Eindrapportage. Pilot eergerelateerd geweld in Haaglanden en in Zuid-Holland-Zuid*, Den Haag: Politie Haaglanden 2006.

Janssen 2007

J. Janssen, 'Discussie: over culturele en andere achtergronden van eergerelateerd geweld', *Tijdschrift voor Criminologie* 2007-4, p. 400-406.

Janssen 2008

J. Janssen, *Je eer of je leven? Een verkenning van eerzaken voor politieambtenaren en andere professionals*, Den Haag: Stapel & De Koning 2008.

Janssen 2013

J. Janssen, 'De rol van religie bij het afbakenen, verklaren en aanpakken van eergerelateerd geweld', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2013-4, p. 5-15.

Janssen & Sanberg 2010a

J. Janssen & R. Sanberg, *Inzicht in cijfers. Mogelijke eerzaken in 2007, 2008 en 2009*, Den Haag: Ministerie van Justitie, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Programmabureau Eergerelateerd Geweld en LEC EGG 2010.

Janssen & Sanberg 2010b

J. Janssen & R. Sanberg, *Mogelijke eerzaken nader bekeken*, Den Haag: Ministerie van Justitie, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Programmabureau Eergerelateerd Geweld en LEC EGG 2010.

Kooistra 2006

O. Kooistra, *Jongens huilen niet. Seksueel geweld tegen allochtone jongens*, Amsterdam: Centrum voor Buitenlanders 2006.

Kromhout e.a. 2007

M.H.C. Kromhout, A.S. van Rijn, E.M.Th. Beenackers & I. Kulu-Glasgow, *Eergerelateerd geweld in Groot-Brittannië, Duitsland en Turkije. Een overzicht van informatie inzake aard, omvang en aanpak*, Den Haag: WODC 2007.

Mascini & Van Bochove 2007

P. Mascini & M. van Bochove, 'Gender en asiel. "Zelfstandige" mannen en "afhankelijke" vrouwen', *Sociologie* (3) 2007-1, p. 111-130.

Oberwittler & Kasselt 2011

D. Oberwittler & J. Kasselt, *Ehrenmorde in Deutschland. Eine Untersuchung auf der Basis von Prozessakten*, Köln: Wolters Kluwer Deutschland 2011.

Pratt Ewing 2008

K. Pratt Ewing, *Stolen honor. Stigmatizing Muslim men in Berlin*, Stanford: Stanford University Press 2008.

Prins 2000

B. Prins, *De onschuld voorbij. Het debat over de multiculturele samenleving in Nederland*, Amsterdam: Van Gennep 2000.

Römkes 2010

R. Römkes, 'Omstreden gelijkheid. Over de constructie van (on)gelijkheid van vrouwen en mannen in partnergeweld', *Justitiële verkenningen* 2010-8, p. 11-32.

Schrover 2013

M. Schrover, 'Migrantenvrouwen in de slachtofferrol. Integratiebeleid na 1945 en het terugslag-effect', in: L. Coello (red.), *Het minderhedenbeleid voorbij. Motieven en gevolgen*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2013.

Terpstra & Van Dijke 2006

L. Terpstra & A. van Dijke, *Buitengesloten. Meiden vertellen over hun worsteling met familie-eer. Tien portretten*, Amsterdam: Uitgeverij SWP 2006.

Thapar-Björkert 2007

S. Thapar-Björkert, 'Conversations across borders. Men and honour related violence in U.K. and Sweden', in: J. Fornäs & M. Frederiksson (red.), *INTER: A European cultural studies conference in Sweden 11-13 June 2007*, Linköping: Linköping University Electronic Press 2007, p. 615-631.

Thapar-Björkert 2010

S. Thapar-Björkert, 'Conversations across borders. Men and honour-related violence in the UK and Sweden', in: M. Mazher Idriss & T. Abbas (red.), *Honour, violence, women and Islam*, New York: Routledge 2010, p. 182-200.

Van der Torre & Schaap 2005

E. J. van der Torre & L. Schaap, *Ernstig eergeerelateerd geweld. Een casus onderzoek*, Den Haag: COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement 2005.

VON 2010

VON, *Methodiek changemakers – eergeerelateerd geweld. Deel 1 Introductie & methodiek-beschrijving*, Amsterdam: VON 2010.

Welchman & Hossain 2005

L. Welchman & S. Hossain (red.), *'Honour'. Crimes, paradigms, and violence against women*, Londen: Zed Books Ltd. 2005.

Yip 2004

A.K.T. Yip, 'Negotiating space with family and kin in identity formation. The narratives of British non-hetero-sexual Muslims', *Sociological Review* (52) 2004-3, p. 336-350.

Zweers e.a. 2011

J.S. Zweers, S. Bouma & J. Wils, *'Aan de goede kant van de eer'. Eindevaluatie van een meerjaren kaderprogramma*, Zoetermeer: Research voor Beleid 2011.